

ALISHER NAVOIY G'AZALLARIDA INSON KAMOLOTINING FALSAFIY-BADIIY TALQINI

Amanov Abdijabbor Sattarovich

Namangan davlat universiteti "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrası
dotsenti v.b., Ph.D.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20372810>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 21-may 2026 yil
Ma'qullandi: 23-may 2026 yil
Nashr qilindi: 25-may 2026 yil

KEY WORDS

*Navoiy, komil inson, uzlat, nafs,
quyun metaforasi, himmat, fano,
ma'naviy erkinlik.*

ABSTRACT

Mazkur maqolada buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning lirik merosida markaziy o'rin tutgan "Komil inson" konsepsiyasi shoirning falsafiy g'azallaridan biri misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda insonning ijtimoiy muhitdan uzilishi, nafs va ruh o'rtasidagi ontologik kurash hamda tasavvufiy "fano" maqomiga erishish jarayonlari ilmiy-falsafiy jihatdan yoritilgan.

Alisher Navoiy Sharq tafakkurida insonni olamning markaziga qo'ygan buyuk mutafakkirlardan biridir. Uning boy adabiy merosi, ayniqsa, lirik ijodi nafaqat badiiy zavq manbai, balki inson ruhiyatini tarbiyalovchi, qalbni poklovchi va borliq mohiyatini anglashga yetaklovchi falsafiy maktab sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Navoiy ijodida inson shunchaki biologik yoki ijtimoiy mavjudot emas, balki ilohiy haqiqat sari intiluvchi, nafs va ruh ziddiyatida sinovdan o'tuvchi, ichki kamolot sari harakat qiluvchi murakkab ma'naviy xilqat sifatida talqin qilinadi.

Navoiy nazarida inson "tayyor" mavjudot emas. U o'z mohiyatiga birdaniga ega bo'lmaydi, balki doimiy izlanish, iztirob, ichki kurash, ruhiy poklanish va fano bosqichlari orqali kamol topadi. Shu ma'noda shoir g'azallari faqat muhabbat yoki lirik kechinmalar ifodasi emas, balki inson kamolotining ichki mexanizmlarini ochib beruvchi ruhiy maktab, qalb tarbiyasi va ma'naviy yetuklik darsligidir.

Navoiy lirikasida "komil inson" tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Bu konsepsiya tasavvuf falsafasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda inson o'z "Men"idan, nafs istaklaridan, dunyoviy manfaatlardan va hatto oxirat savdosidan ham voz kechib, Mutlaq Haqiqat sari intiladi. Komil inson — bu o'zligini anglagan, nafsini yenggan, qalbini poklagan, xalq xizmatini Haq xizmatining bir shakli deb bilgan va ruhiy ozodlikka erishgan shaxsdir.

Mazkur maqolada Alisher Navoiyning quyidagi g'azali asosida "komil inson" konsepsiyasi tasavvufiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi:

*Bo'lmish andoq munqati' ahli zamondin ulfatim,
Kim, o'zum birla chiqishmas ham zamone suhbatim.
Ey xush ulkim, tutmish erdi vahsh ila sahroda uns,
Muhish ahvole manga kim, bor o'zumdin vahshatim.
Istaram qochmoq adam vodiysidinkim, kirgali*

*Vomiqu Farhodu Majnun bas g'uluvdur xilvatim.
To'lganurmen o'zlugumdin chiqg'ali bukim erur,
Dard vodiysida sargardon quyundek hay'atim.
Ey ajal, tan xirqasin kuydurki, bo'lmish bas og'ir,
Bu malomat o'qlari birla tikilgan kisvatim.
Ey falak, anjum ushoq toshin yig'ib boshing'a ur,
Chun fano mayxonasi xishtidin o'ldi turbatim.
Yetti ko'kni ko'k varaqdek sovurg'ay har taraf,
Toqi minoyi aro chirmalsa ohi hasratim.
Qo'y duru feruza bahs inkim, nujumu charxni
Nilufar bargi uza shabnamcha ko'rmas himmatim.
La'ldək boshim osilsun g'arqai xunob o'lub,
La'l tikkan saltanat tojig'a bo'lsa rag'batim.
Turfa ko'rkim, xalq komi birla umrum bo'ldi sarf,
Turfarog bukim birovga yoqmadi bir xidmatim.
Ey Navoiy, ikki olamdin kechib toptim visol,
Bu ikki butxonadin ermish bu yo'lda ofatim. [1, 112-113-b.]*

Ushbu g'azal Navoiyning nafaqat yuksak badiiy mahoratini, balki uning vahdat ul-vujud va tariqat falsafasi doirasidagi qarashlarining yetuk ifodasini ham namoyon etadi. Asarda insonning "Men"ligidan voz kechib, Mutlaq Haqiqatda fano topish jarayoni dramatik va iztirobli tarzda tasvirlanadi. G'azalning ichki strukturasi komillik g'oyasi bosqichma-bosqich ochiladi: avval uzlat, keyin vahshat, undan so'ng o'zlikdan chiqish, fano, himmat, xalq xizmati va nihoyat visol maqomi keladi.

Adabiyotlar sharhi

Alisher Navoiy ijodida komil inson masalasi navoiyshunoslik, tasavvufshunoslik va falsafiy adabiyotshunoslikda keng o'rganilgan muammolardan biridir. Bu masala shoir lirikasining faqat badiiy-estetik jihatini emas, balki uning chuqur falsafiy, axloqiy va irfoniy mazmunini ham yoritishga xizmat qiladi.

Alisher Navoiyning "G'aroyib us-sig'ar" devonidan o'rin olgan mazkur g'azal shoirning lirik-falsafiy qarashlarini anglashda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. G'azalda inson ruhiyatining iztirobli holatlari, o'zlikdan qochish, fano, dunyo va oxiratdan kechish kabi tasavvufiy tushunchalar badiiy obrazlar orqali ifodalangan [1]. Bu esa asarni oddiy lirik kechinma emas, balki inson kamoloti haqidagi falsafiy matn sifatida talqin qilish imkonini beradi.

E. E. Bertels Navoiy va Jomiy ijodini o'rganar ekan, Navoiyning tasavvufiy qarashlari Sharq mumtoz adabiyoti an'analari bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, Navoiy lirikasida ishq tushunchasi ko'pincha jismoniy yoki majoziy munosabat doirasidan chiqib, ilohiy haqiqatga eltuvchi ruhiy jarayon sifatida talqin qilinadi [2]. Mazkur g'azalda ham ishq, uzlat va fano tushunchalari aynan shunday metafizik mazmunda namoyon bo'ladi.

Najmiddin Komilov tasavvuf va Navoiy ijodi munosabatini yoritgan tadqiqotlarida uzlat, fano, baqo, ma'rifat, ishq va komillik tushunchalarining ichki bog'liqligini alohida ko'rsatadi. Uning fikricha, Navoiy talqinida uzlat jamiyatdan butunlay voz kechish emas, balki qalbni mahluqlarga haddan ortiq bog'lanishdan tozalab, Xoliqqa yo'naltirish jarayonidir [3, 156-b.]. Bu qarash mazkur g'azalning ilk baytlarini tushunishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Ibrohim Haqqul Navoiy ijodida insonning o'z "Men"ini taftish qilishi, nafs bilan kurashi va ruhiy uyg'onishi masalalariga alohida e'tibor qaratadi. Olimning ta'kidlashicha, Navoiy insonni tashqi olamdan ko'ra ko'proq ichki olam bilan yuzlashtiradi; haqiqiy ma'rifat ham aynan ana shu ichki taftish jarayonida yuzaga keladi [4, 22–23-b.]. Ushbu fikr g'azaldagi "o'zumdin vahshatim" va "o'zlugumdin chiqq'ali" kabi ifodalar mazmunini chuqurroq anglashga yordam beradi.

A. Erkinov Navoiy ijodida inson qadri, hurligi va ijtimoiy mas'uliyati masalalarini tahlil qilar ekan, shoirning komil inson haqidagi qarashlari faqat individual ruhiy kamolot bilan cheklanib qolmasligini, balki xalq xizmati, adolat, saxovat va ijtimoiy foydalilik bilan ham bog'liq ekanini ta'kidlaydi [5, 51–53-b.]. Mazkur g'azaldagi "xalq komi birla umrum bo'ldi sarf" misrasi aynan shu ijtimoiy-ma'naviy g'oyaning badiiy ifodasidir.

I. Sultonov "Navoiyning qalb daftari" asarida shoir lirikasidagi ichki iztirob, ruhiy harakat va timsollar tizimini tahlil qilib, Navoiy obrazlarining chuqur psixologik va falsafiy mazmunga ega ekanini ko'rsatadi. Olim quyun timsolini inson ruhining moddiy olam va ma'naviy cheksizlik o'rtasidagi iztirobli harakati sifatida talqin qiladi [6, 82–83-b.]. Bu yondashuv g'azalning markaziy baytlarida aks etgan ruhiy evrilish jarayonini izohlashda muhimdir.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur g'azalda Navoiyning komil inson haqidagi qarashlari yaxlit falsafiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Unda inson avval jamiyat va o'zlikdan begonalashadi, keyin nafs bilan yuzlashadi, fano maqomiga intiladi, dunyoviy saltanatni rad etadi, xalq xizmatini Haq yo'lidagi amal sifatida qabul qiladi va nihoyat ikki olamdan kechish orqali visolga erishadi.

Tahlil va natijalar

1. Uzlat — komillik yo'lining boshlang'ich bosqichi

G'azalning ilk baytlaridayoq shoir zamondoshlaridan, hatto o'zidan ham begonalashgan inson qiyofasini yaratadi:

Bo'lmish andoq munqati' ahli zamondin ulfatim,

Kim, o'zum birla chiqishmas ham zamone suhbatim.

Ushbu baytda "munqati' bo'lmoq" tushunchasi markaziy semantik yukni ko'taradi. Munqati'lik — uzilish, aloqadan chiqish, ma'naviy jihatdan ajralish ma'nolarini bildiradi. Ammo Navoiy bu holatni oddiy ijtimoiy norozilik yoki odamlardan bezish sifatida emas, balki ruhiy kamolotning dastlabki sharti sifatida talqin qiladi.

Shoir zamon ahli bilan chiqishmaydi, biroq bu begonalashish faqat tashqi muhit bilan cheklanmaydi. U "o'zum birla chiqishmas ham zamone suhbatim" deb, o'z ichki "Men"i bilan ham murosaga kela olmayotganini bildiradi. Bu holat insonning o'zini anglash jarayonida yuzaga keladigan ichki ziddiyatni ifodalaydi. Komillik yo'liga kirgan shaxs avvalo tashqi olam shovqinidan uzoqlashadi, keyin esa o'z ichki olamidagi murakkabliklar bilan yuzma-yuz keladi.

Navoiy falsafasiga ko'ra, komillik yo'lining ilk bosqichi "kasrat"dan, ya'ni ko'plik, g'avg'o, tashqi bog'liqlik va dunyoviy aloqalardan chekinishdir. Inson qalbi tashqi manfaat, obro', maqom va nafs istaklari bilan band ekan, u Mutlaq Haqiqat sari yuzlana olmaydi. Shu bois uzlat — jamiyatdan qochish emas, balki qalbni tozalash, ruhni ichki sukutga tayyorlash va o'z mohiyatini anglash uchun zarur bo'lgan ruhiy holatdir.

Navoiyshunos Najmiddin Komilovning fikricha, uzlat jamiyatdan butkul yuz o'girish emas, balki qalbni mahluqlardan tozalab, Xoliqqa yo'naltirishdir [3, 156-b.]. Mazkur baytda

ham aynan shu ma'no mujassam. Shoirning zamondoshlaridan uzilishi ijtimoiy befarqlik emas; aksincha, haqiqiy ma'naviy muloqotga tayyorgarlikdir.

Demak, g'azalning birinchi bosqichida Navoiy komil insonni jamiyatdan qochgan passiv zohid sifatida emas, balki o'z ruhini chuqur taftish qilishga kirishgan faol ma'naviy subyekt sifatida tasvirlaydi.

2. Vahshat — insonning o'z nafsidan qo'rqish holati

Keyingi baytda uzlat holati yanada chuqurlashib, vahshat maqomiga ko'tariladi:

*Ey xush ulkim, tutmish erdi vahsh ila sahroda uns,
Muhish ahvole manga kim, bor o'zumdin vahshatim.*

Bu baytda Navoiy an'anaviy sahro va vahshat obrazlarini yangicha falsafiy mazmunda qo'llaydi. Odatda vahshat tashqi olam, sahro, yovvoyilik, odamdan yiroqlik bilan bog'liq tushuncha sifatida talqin qilinadi. Ammo Navoiy bu yerda vahshatni tashqi muhitdan emas, insonning o'zidan kelib chiqadigan ruhiy holat sifatida ifodalaydi. Shoir uchun eng qo'rqinchli narsa sahro yoki yolg'izlik emas, balki o'z "Men"i, o'z nafsidir.

"Manga kim, bor o'zumdin vahshatim" misrasi inson ruhiyatining eng chuqur dramatik nuqtalaridan birini ochib beradi. Inson o'z nuqsonlari, yashirin illatlari, nafsiy istaklari va botiniy zaifliklari bilan yuzlashgan paytda o'zidan qo'rqadi. Bu qo'rquv oddiy qo'rquv emas; u ma'naviy uyg'onish belgisi hisoblanadi. Chunki o'zidan qo'rqmagan inson o'zini taftish qilmaydi, nafsini tan olmaydi va uni yengishga intilmaydi.

Navoiy bu baytda tashqi vahshatni ichki vahshatga qarama-qarshi qo'yadi. Sahroda vahshiy hayvonlar bilan yashash mumkin, lekin inson o'z nafsining vahshatidan qutulishi ancha murakkab. Shu jihatdan bayt tasavvufiy antropologiyaning muhim g'oyasini ifodalaydi: insonning eng katta dushmani tashqi olamda emas, uning o'z botinidadir.

Ibrohim Haqqul ta'kidlaganidek, Navoiy talqinida inson o'z "Men"ini taftish qilish orqali haqiqiy ma'rifatga yaqinlashadi [4, 22–23-b.]. Demak, vahshat — ruhiy inqiroz emas, balki o'zlikni anglashning zaruriy bosqichi hisoblanadi.

3. Adam vodiysi va ishq qahramonlaridan ham oshgan xilvat

Uchinchi baytda shoir fano va yo'qlik vodiysiga intilishini yanada ochiqroq ifodalaydi:

*Istaram qochmoq adam vodiysidinkim, kiringali
Vomiqu Farhodu Majnun bas g'uluvdur xilvatim.*

Bu baytda "adam vodiysi" tushunchasi alohida falsafiy ahamiyatga ega. Adam oddiy yo'qlik emas, balki o'zlikdan voz kechish, nafsiy mavjudlikni inkor qilish, shaxsiy "Men"ning mutlaq haqiqat oldida erib ketishi ma'nosini bildiradi. Tasavvufda bu holat fano maqomiga yaqin turadi. Fano — insonning o'zini mustaqil mavjudot sifatida ko'rishdan voz kechib, Haq borligida yo'q bo'lishidir.

Baytda Vomiqu, Farhodu Majnun kabi an'anaviy ishq qahramonlari tilga olinadi. Ular Sharq adabiyotida ishq, fidoyilik va sadoqat timsollari sifatida mashhur. Ammo Navoiy ularning ham o'z xilvatiga kirishi "g'uluv", ya'ni haddan oshish bo'lishini aytadi. Bu bilan shoir o'zining ruhiy holatini odatiy ishq tajribasidan ham yuqoriroq darajaga ko'taradi.

Navoiy bu yerda ishqni jismoniy yoki majoziy kechinma sifatida emas, balki metafizik hodisa sifatida talqin qiladi. Uning xilvati oddiy oshiqning yolg'izligi emas; bu Mutlaq Haqiqat sari yo'naltirilgan ruhiy makondir. Shu sababli hatto Majnun, Farhod va Vomiqu singari ishq qahramonlari ham bu makonga kirishga munosib emasdek tasvirlanadi.

Bu baytda komil inson konsepsiyasining muhim jihati ochiladi: komillik oddiy ishq, sadoqat yoki fidoyilik bilan cheklanmaydi. U insonning borliq haqidagi tasavvurlarini, o'zligini va barcha bog'liqliklarini tubdan o'zgartirishni talab qiladi.

4. Ruhiiy evrilish va "quyun" metaforasi

G'azalning markaziy qismida ruhiy evrilish eng dramatik shaklda namoyon bo'ladi:

*To'lganurmen o'zlugumdin chiqq'ali bukim erur,
Dard vodiysida sargardon quyundek hay'atim.*

Bu baytda "o'zlugumdin chiqq'ali" iborasi insonning o'z "Men"idan chiqish, ya'ni nafsiiy mavjudlik doirasidan ozod bo'lish istagini bildiradi. Ammo bu jarayon osoyishta, sokin yoki oson kechmaydi. Shoir o'z holatini "dard vodiysida sargardon quyun"ga o'xshatadi. Quyun — doimiy harakat, beqarorlik, ichki kuch, aylanish va ko'tarilish timsolidir.

Quyun metaforasi orqali Navoiy ruh va jism o'rtasidagi dialektik ziddiyatni badiiiy jihatdan mujassamlashtiradi. Ruh yuqoriga, cheksizlikka, Haq sari intiladi; jism esa uni pastga, moddiiy olamga bog'laydi. Shu sababli inson ichida doimiy harakat, iztirob va kurash yuzaga keladi. Bu kurash komillikning ajralmas shartidir.

I. Sultonovning fikricha, Navoiy quyun timsoli orqali insonning moddiiy olam va ma'naviiy cheksizlik o'rtasidagi iztirobli harakatini ifodalaydi; quyun — yerdan ko'kka intiluvchi ruhning vizual shaklidir [6, 82–83-b.]. Bu talqin mazkur baytning falsafiiy mazmunini yanada chuqurlashtiradi.

Demak, Navoiy uchun komillik tinch holat emas. U ichki harakat, o'zlik bilan kurash, iztirob va ruhiy evrilishlar orqali yuzaga keladi. Inson o'z qobig'idan chiqishga intilar ekan, dard vodiysidan o'tishi shart. Dard esa bu yerda azob emas, balki poklanish vositasidir.

Xulosa

Tahlil qilingan g'azal Alisher Navoiyning inson haqidagi falsafiiy qarashlarini eng yuqori darajada mujassamlashtirgan matnlardan biridir. Unda inson kamoloti chiziqli va osoyishta jarayon sifatida emas, balki iztirob, inkor, ichki kurash, ruhiy evrilish va fano orqali kechadigan murakkab dialektik jarayon sifatida talqin qilinadi.

G'azalda komil inson konsepsiyasi bosqichma-bosqich ochiladi. Dastlab inson ahli zamondan uziladi, tashqi g'avg'odan chekinadi va o'z ichki olami bilan yuzlashadi. Keyingi bosqichda u o'zidan vahshat qiladi, ya'ni nafsining xavfini anglaydi. So'ng o'zligidan chiqishga intiladi, dard vodiysida quyundek sargardon bo'ladi, tan qobig'idan ozod bo'lishni istaydi va fano maqomiga yuzlanadi. Fano orqali inson falak hukmidan ham baland turuvchi ruhiy subyektga aylanadi. Uning ohi yetti ko'kni larzaga soladi, himmati esa koinotni nilufar bargidagi shabnamchalik ko'rmaydi.

Navoiy tasavvuridagi komil inson dunyoviiy saltanatga rag'bat qilmaydi, chunki haqiqiiy hukmronlik nafs ustidan hukmronlikdir. U xalq xizmatiga umrini sarf etadi, ammo bu xizmat evaziga maqtov yoki minnatdorchilik kutmaydi. Shu jihatdan Navoiyning komil insoni jamiyatdan butkul chekingan passiv zo hid emas, balki xalq xizmatini Haqqa eltuvchi yo'l deb bilgan faol, mas'uliyatli va ixlosli shaxsdir.

Maqta' baytida ilgari surilgan "ikki olamdin kechish" g'oyasi Navoiy falsafasining cho'qqisini tashkil etadi. Shoir uchun dunyo ham, oxirat ham, agar ular Haqqa yetishish yo'lida maqsadga aylanib qolsa, "butxona"dir. Demak, haqiqiiy visol faqat barcha manfaatlardan, hatto ruhiy mukofot istagidan ham ozod bo'lgan qalbga nasib etadi.

Xulosa qilib aytganda, mazkur g'azal Alisher Navoiyning "komil inson" haqidagi qarashlarini mujassamlashtirgan mukammal tasavvufiy-falsafiy matndir. Unda inson — nafsini yenggan, manfaatdan xoli, xalq xizmatini Haq yo'lidagi amal deb bilgan, dunyo va oxirat bog'liqliklaridan ozod bo'lgan erkin ruh sifatida talqin qilinadi. Navoiy falsafasidagi inson "olami sug'ro" — kichik olam emas, balki koinot bilan teng ma'naviy qudratga ega "olami kubro"dir. Ushbu g'azal bugungi ma'naviy izlanishlar uchun ham dolzarb bo'lgan yuksak axloqiy-falsafiy dastur sifatida ahamiyatini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- [1] Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar // Xazoyin ul-maoniy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. — Toshkent: Fan, 1988–1990. — B. 112–113.
- [2] Бертельс Е. Э. Избранные труды. Т. 4. Навои и Джами. — Москва, 1965. — С. 87–89.
- [3] Komilov N. Tasavvuf. — Toshkent: Movarounnahr - O'zbekiston, 2009. — B. 156.
- [4] Haqqul I. Navoiyga qaytish. 1-kitob. — Toshkent: Fan, 2007. — B. 22–23, 44–45.
- [5] Erkinov A. Navoiy ijodida inson qadri va hurligi masalalari // O'zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2018. — №3. — B. 51–53.
- [6] Sultonov I. Navoiyning qalb daftari. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1985. — B. 82–83.

INNOVATIVE
ACADEMY